

A Feasibility Study of Analyzing Letter 53 in Nahj al-Balagha from the Perspective of Procedural Law Rules

Mahdi Hamzeh Howeyda • Assistant Professor, Higher Education Institute of Nahavand, Bu-
Ali Sina University, Hamedan, Iran. m.hamzehoweyda@basu.ac.ir

Abstract

1. Introduction

Imam Ali's Letter 53 in Nahj al-Balagha, known as the "Principles of good governance in the letter of Imam Ali to al-Ashtar", in the meaning of principles of good governance in his instructions to Malik al-Ashtar, holds profound significance in Islamic jurisprudence and governance, serving as a foundational document for ethical and procedural governance principles. Addressed to Malik al-Ashtar, a governor under Imam Ali's rule, this letter lays out comprehensive guidelines on various aspects of governance, particularly emphasizing the ethical and procedural responsibilities of those in judicial roles. The document's sections on judicial conduct offer insight into the essential qualities a judge must embody, procedural standards they should adhere to, and methods of implementing justice.

This paper aims to investigate Letter 53 from the unique perspective of procedural law rules, analyzing whether the principles outlined within it align with the foundational doctrines of procedural law. The legal framework addressed here is significant, as procedural law underpins the enforceability and substantive rights within a judicial system, serving as a vehicle for justice. Procedural rules, when effectively implemented, ensure that laws are not only enacted but also upheld, providing mechanisms for adjudication and remedy.

Given the limited research specifically exploring Letter 53 through the lens of procedural law, this paper undertakes a pioneering analysis of its contents.

2. Research Question

The primary research question guiding this study is: Can Letter 53 in Nahj al-Balagha, as articulated by Imam Ali, be feasibly analyzed from a procedural law

perspective? This inquiry addresses whether the principles and guidelines within Letter 53 provide a foundation for procedural legal standards and whether they can be directly interpreted as procedural rules within the broader scope of Islamic law.

This question is crucial, as it explores the potential of Letter 53 to serve as an Islamic judicial document detailing procedural laws, thus extending beyond mere ethical guidelines.

3. Research Hypothesis

The hypothesis of this study is that while Letter 53 provides general instructions on the principles of judicial governance and management, it does not detail specific procedural law practices in a modern sense. This hypothesis is grounded in the premise that, although the letter promotes ethical and foundational qualities relevant to governance, the level of procedural detail expected in contemporary legal frameworks may not be explicitly addressed.

Furthermore, it is hypothesized that the judicial instructions provided in Letter 53 act more as guiding ethical principles rather than structured legal mandates typically found within codified procedural law. These principles suggest standards for behavior, integrity, and responsibilities expected of those in judicial positions but may not cover the procedural specifics that contemporary legal scholars might anticipate. However, the hypothesis also acknowledges that the ethical foundations in the letter could influence procedural law interpretations, especially within Islamic jurisdictions, due to their focus on justice, impartiality, and accountability.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This study employs a doctrinal research methodology, heavily grounded in documentary analysis of classical Islamic texts. Given the limited availability of prior studies examining procedural law in the context of Letter 53, the paper primarily relies on a textual examination of this specific document. Doctrinal research, known for analyzing legal principles within texts and drawing from authoritative sources, is well-suited to this study's objectives, allowing for an in-depth exploration of the judicial values imparted by Imam Ali in Letter 53.

To ensure a rigorous analysis, the study focuses on specific sections of Letter 53 that address procedural rules and judicial ethics. By categorizing and thematically organizing these sections, it examines how the described guidelines align with procedural law standards, evaluating the relevance of Imam Ali's instructions to modern legal interpretations. A thorough comparison is drawn between the procedural mandates outlined in Letter 53 and traditional procedural law theories to evaluate both congruences and potential gaps.

5. Results & Discussion

The analysis of Imam Ali's Letter 53, particularly the "Portrait of Judges" section, provides critical insights into the judicial and procedural ethos advocated in this foundational text. Through a content analysis, three types of rules become apparent: fundamental governance principles within the judiciary, ethical standards for organizational and judicial conduct, and broad principles of procedural justice. Each of these categories reflects Imam Ali's emphasis on justice, equity, and ethical governance, positioning the letter as a vital document on governance and judicial management, though perhaps not a strict procedural law manual.

The first category, fundamental governance principles, primarily addresses the constitutional rights and administrative duties of judiciary officials. These principles underscore the importance of governance structures in ensuring justice, suggesting that any functioning judicial system must be founded on clear, stable organizational guidelines. The emphasis on governance in the letter signifies that Imam Ali viewed justice as deeply tied to the administrative integrity of judicial institutions, a perspective aligned with modern constitutionalism where judiciary autonomy and accountability are essential to uphold citizens' rights.

The second category pertains to ethical standards within the judiciary. Imam Ali emphasizes that judges must embody fairness, wisdom, and integrity, illustrating a vision of judges as moral exemplars within society. The ethical dimensions reflected in these instructions illustrate that procedural justice cannot stand apart from the moral quality of those executing it. This focus on judicial ethics aligns with contemporary understandings of judicial impartiality and integrity, showing that Imam Ali's directives prioritize the moral compass of judicial officers as foundational to fair proceedings.

The final category identified in the content analysis covers principles of procedural justice, though these principles are described in broad terms rather than prescriptive procedural rules. Procedural justice is implied through principles of fairness, transparency, and adherence to ethical governance, suggesting that Imam Ali prioritized these as essential to achieving substantive justice. However, only two specific procedural principles are mentioned, hinting at a broader approach rather than detailing the systematic processes found in codified procedural laws.

This distribution of rules illustrates that, contrary to some interpretations, Letter 53 does not extensively address procedural law in the strict sense. While there is a focus on achieving justice, the letter stops short of delineating formal procedures or standardized legal mechanisms. Instead, it highlights the adaptability and context-specific nature of procedural practices, which in Islamic legal theory is often referred to as the [Mantaghat al-Firagh] (in the meaning of Sharia region of discretion). This concept allows procedural

practices to evolve according to societal needs, signifying that while certain ethical principles are immutable, procedural specifics may adapt according to custom and practical necessities.

From a historical perspective, this approach to procedural justice—emphasizing ethical underpinnings rather than rigid formalities—has resulted in a comparatively flexible and simple procedural law structure within Islamic legal traditions. Over time, procedural practices in Islamic governance have often been shaped by rational custom rather than strict codification, a perspective reinforced by the findings from this study. This adaptive nature of Islamic procedural law reflects the letter's core principle: that while justice requires procedural integrity, specific methods may evolve with society.

6. Conclusion

The findings of this study clarify that, while Imam Ali's Letter 53 addresses governance principles and ethical judicial conduct, it does not serve as a codified source of procedural law. The directives outlined for Malik al-Ashtar, particularly in the "Portrait of Judges," emphasize the ethical and administrative responsibilities within judicial management rather than delineating structured procedural laws. This distinction challenges the commonly held view that the Letter constitutes a procedural legal framework, suggesting instead that the letter offers a foundational ethical compass rather than procedural mandates.

This understanding has far-reaching implications for interpreting the Islamic judicial system. Rather than being rooted in procedural formality, Islamic procedural law, as reflected in Letter 53, places primary emphasis on the ethical qualifications and character of judicial officers, encouraging flexibility in procedural practices that align with societal customs and rational agreements. This adaptability has allowed Islamic procedural law to be less formalized over centuries, evolving organically in response to shifting socio-political contexts without losing its core principles of justice and fairness.

Keywords: Nahj al-Balagha, Principles of Good Governance in the Letter of Imam Ali to al-Ashtar, Procedural Rules, Procedural Law, Judicial Governance.

امکان سنجی تحلیل نامه ۵۳ نهج البلاغه از منظر قواعد آیین دادرسی

مهدی حمزه هویدا • استادیار، مجتمع آموزش عالی نهاوند، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

m.hamzehoweyda@basu.ac.ir

چکیده

نامه پنجاه و سوم نهج البلاغه، مشهور به عهدنامه امیرالمؤمنین علی علیه السلام با مالک اشتر، متضمن دستورات و هنجارهایی برای اداره شئون مختلف حکومت است. قضاوت و دادرسی نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین شئون حکومت، به‌طور ویژه در این عهدنامه مورد توجه قرار گرفته است. مقاله حاضر با شیوه توصیفی تحلیلی به دنبال یافتن پاسخ برای این پرسش است که آیا موازین آیین دادرسی و شیوه رسیدگی محاکم، در این نامه منعکس شده است یا خیر؟ دور از نظر ارباب دانش نیست که مقررات دادرسی را می‌توان به سه دسته «اصول»، «قواعد آیینی» و «تشریفات» تقسیم کرد. اگر چه برخی از دکترین دادرسی در حقوق ایران، این نامه را از منابع مهم دادرسی اسلامی می‌دانند و معتقدند موازین قضایی تحت عنوان سیمای قاضیان در این نامه مورد تصریح قرار گرفته است، اما حسب نتیجه این جستار، عهدنامه مالک تنها متضمن دو اصل بنیادین دادرسی است و سایر قواعد دادرسی انعکاسی در آن نیافته است؛ تحلیل مضمون عهدنامه نشان می‌دهد که «حکمرانی قضایی» و «مدیریت قوه قضاییه» پایه و مایه اصلی آن بوده و به همین علت، از اساس وارد جزئیات دادرسی و تشریفات رسیدگی نشده است و امکان تحلیل عهدنامه از منظر تشریفات دادرسی محاکم، امری بعید است. وانگهی، به عقیده برخی فقیهان اسلامی، شکل و شیوه دادخواهی و دادرسی، منطقه‌الفراغ است و حد شرعی معینی ندارد و آن حضرت ضمن اشاره به اصول کلی مدیریت دستگاه قضاء، سایر جزئیات را به بنای عقلا و مقتضیات زمان سپرده و فرمانی در این خصوص صادر نکرده‌اند.

واژگان کلیدی: نهج البلاغه، عهدنامه مالک اشتر، قواعد دادرسی، آیین دادرسی، حکمرانی قضایی.

مقدمه

یکی از بخش‌های مهم در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه، قواعد و رهنمودهایی است که آن حضرت در خصوص قضاوت و شیوه دادرسی داشتند؛ اینکه قاضی چه ویژگی‌هایی باید داشته و دادرسی او مبتنی بر کدام اصول و موازین باشد، همواره مورد توجه نظام‌های قضایی بوده است. دادرسی جزء جدایی‌ناپذیر حقوق است و بدون توجه به قواعد قضاوت و چگونگی رسیدگی نمی‌توان از نظام حقوقی و حتی از حقوق ماهوی سخن گفت. برای همین است که برخی حقوق‌دانان، قواعد آیین دادرسی را «تضمین‌کننده» حقوق ماهوی دانسته‌اند (شمس، ۱۳۸۴، ج ۱، ص. ۱۹). وضع قاعده و قانون در صورتی نتیجه دارد که ضمانت اجرای نقض آن نیز توسط قانون‌گذار پیش‌بینی شده باشد. باید مشخص باشد که اگر حقی نادیده گرفته یا تضییع شده است، صاحب حق چگونه و از چه طریقی می‌تواند تظلم‌خواهی کند؟ حق‌گزاری و رسیدگی به اختلافات توسط حکومت دقیقاً با چه شیوه‌ای انجام می‌پذیرد؟ آیا احقاق حق مستلزم طی فرایندهای شکلی است یا می‌توان بدون تشریفات نیز حق انکارشده را به حق‌دار بازگرداند؟

پاسخ به پرسش‌هایی از این دست، ماهیت نظام حقوقی و قضایی هر کشوری را تعیین می‌کند. اینکه در عهدنامه مالک به‌طور خاص به قضاوت و چگونگی آن اشاره شده است، این انتظار را در مخاطب ایجاد می‌کند که این نامه جای ترسیم قواعد دادرسی بوده و پی بردن به ماهیت نظام قضایی از دیدگاه نهج‌البلاغه مستلزم تحلیل نامه ۵۳ است. نویسندگان حقوقی نیز این انگاره را مفروض و مقبول تلقی کرده‌اند که عهدنامه مزبور از منابع اصلی و مهم در دادرسی اسلامی است (افتخار جهرمی و السان، ۱۴۰۱، ج ۱، ص. ۲۹؛ ادیبی مهر، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۷؛ کریمی و زارعی، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، ص. ۱۲۳).

نوشتار حاضر با بررسی و احصای قواعد مندرج در این نامه (بخش قاضیان)، ماهیت این قواعد و نسبت آن‌ها با حقوق دادرسی را مورد مطالعه قرار داده است. بر این اساس، ضمن بررسی مفهوم و انواع قواعد دادرسی (بخش نخست)، موازین مطرح‌شده در نامه ۵۳ نیز احصا و از حیث ماهیت مورد تحلیل قرار گرفته‌اند (بخش دوم).

پیشینه پژوهش: جایگاه ممتاز عهدنامه مالک و طرح مسائل اساسی و فراگیر در آن موجب شده است تا ادبیاتی نسبتاً غنی از جهات و ابعاد مختلف درباره آن شکل گیرد و پژوهش‌ها و تحلیل‌های مدیریتی، امنیتی-نظامی، سیاسی، اجتماعی و ادبی شایان توجهی در این خصوص نوشته

شده است. برخی نویسندگان از وجود ۵۶ شرح بر این عهدنامه خبر داده‌اند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص. ۳۷)، اما از مرتبط‌ترین موارد به پژوهش حاضر، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

موسوی بجنوردی و روحانی (۱۳۹۱) در مقاله «شاخصه‌های عدالت قضایی از منظر امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) با رویکردی بر آرای امام خمینی»، ضمن بررسی منابع مختلف در خصوص عدالت قضایی، به نامه ۵۳ نهج‌البلاغه نیز استناد و شرایط قضاوت از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) را بازخوانی و مرور کرده‌اند. تمرکز این مقاله بر عهدنامه مالک نیست و برای تحلیل موضوع، به منابع دیگر نیز استناد کرده است.

پرهیزکاری (۱۳۹۹)، در مقاله «مدیریت نیروی انسانی (کارگزاران قضایی) در نظام قضایی علوی»، مؤلفه‌های مدیریتی در گزینش، به‌کارگیری و نظارت بر قضات در نظام علوی را مورد بررسی قرار داده است. چنان‌که نویسنده نیز بدان تصریح داشته، مقاله مزبور میان‌رشته‌ای بوده و موازین علم مدیریت در آن غالب است.

بهادری (۱۳۹۸)، در مقاله «تحلیل مضمون عهدنامه امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) با مالک اشتر» مندرج در پژوهش‌نامه نهج‌البلاغه، بدون آنکه نظر به موضوعی خاص در عهدنامه داشته باشد، به دنبال این است که به‌طور کلی، تمام سیاست‌نامه علوی را تحلیل مضمون کند. یافتن جهت‌گیری‌های کلی، قالب و شبکه‌ای که مضامین موجود در نامه از آن تبعیت می‌کنند، هدف اصلی این مقاله را تشکیل داده است. آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته، عمدتاً عبارت است از مرتب کردن مضامین و انتخاب مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر و ترسیم نقشه مضامین. بدیهی است دادرسی نیز مانند دیگر حوزه‌های تخصصی موجود در عهدنامه، نمی‌تواند موضوع پژوهش یادشده باشد.

مقاله پیش رو، دست‌کم از دو بُعد با پژوهش‌های یادشده در بالا تفاوت بنیادین دارد. نخست اینکه، تنها آن بخش از عهدنامه را مورد مطالعه قرار می‌دهد که به دادرسی و قضاوت مربوط است و دوم اینکه، قواعد دادرسی را تنها با تکیه بر متن نامه ۵۳ مورد جست‌وجو قرار داده و دیگر منابع را داخل در بررسی‌های خود نکرده است. با وجود این دو قید و با رعایت احتیاط می‌توان گفت تا زمان نگارش این مقاله، پژوهشی که به‌طور مستقل و منسجم، «قواعد دادرسی» را در «نامه ۵۳ نهج‌البلاغه» مورد بررسی قرار داده باشد، به نظر نرسیده است.

روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته است؛ بدین گونه که با استفاده از روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، به تحلیل مضامین به‌کاررفته در نامه ۵۳ و تطبیق آن با قواعد دادرسی پرداخته شده است.

۱. مفهوم و انواع قواعد دادرسی

برای تطبیق با رهنمودهای مندرج در نامه ۵۳، ضروری است ابتدا مفهوم قواعد مربوط به دادرسی و نیز انواع آن مورد شناسایی قرار گیرد.

۱.۱. مفهوم قواعد دادرسی

مقررات دادرسی در کنار قوانین موجد حق، در مجموع، تشکیل‌دهنده هر نظام حقوقی به شمار می‌روند. قواعد دادرسی را معمولاً قواعدی می‌دانند که در مقام رسیدگی به دعاوی از سوی دادگاه و اصحاب دعوی به کار گرفته می‌شوند (ماده ۱ از قانون آیین دادرسی مدنی). صرف‌نظر از مناقشات نظری و دقت‌های فنی که می‌توان در ارائه تعریفی نسبتاً مطلوب از قواعد دادرسی به دست داد، آنچه بیش از هر موضوع دیگری در معنای این دسته از قواعد مشهود به نظر می‌رسد، عنصر شکل و قالب است. حقوق دادرسی همواره مملو از فرم و شکل بوده و از این‌رو در برابر حقوق ماهوی (مدنی و تجارت) قرار گرفته است (داوودی بیرق، ۱۳۹۹، ص. ۱۹). بر این اساس، قواعد دادرسی را می‌توان مجموعه‌ای از آیین‌های ویژه دانست که چگونگی طرح دعوی، رسیدگی، صدور حکم و دیگر جنبه‌های مرافعه و دعوی را تنظیم می‌کند. بدیهی است این قواعد ناظر بر دعاوی است و بدون دعوی امکان اجرای این مقررات وجود ندارد. تا دعوی و اختلافی نزد دادگاه مطرح نشود، صحبت از چگونگی صدور حکم و ابلاغ آن بی‌معنی است؛ چنان‌که مهلت تجدیدنظر و شکایت از رأی نیز آنگاه شایان طرح است که ابتدائاً دعوی طرح و متعاقب آن، رأی صادر شده باشد. بنابراین، قواعد آیین دادرسی بدون وجود منازعه و اختلاف قابل تصور نیست. برعکس، قواعد ماهوی هیچ ملازمه‌ای با وجود اختلاف و دعوی ندارند. قواعد ناظر بر مالکیت، انعقاد قرارداد، نکاح، چگونگی تقسیم میراث و مانند آن‌ها در جریان زندگی عادی و بدون طرح دعوی نیز از سوی شهروندان مورد اجرا قرار می‌گیرند در حالی که قواعد دادرسی بدون وجود دعوی و منازعه مجال طرح نمی‌یابند. با این وصف، قواعد دادرسی را می‌توان ذیل «حقوق دعاوی» نیز قرار داد (خدابخشی، ۱۳۹۳، ص. ۱۳). ارتباط و تلاقی مهم حقوق دادرسی و مقررات

ماهوی آنجاست که اگر حق ماهوی مورد انکار یا تضییع واقع شد، موازین دادرسی به‌مثابه ابزار در خدمت احقاق حقوق ماهوی قرار می‌گیرند (کاپلتی و گارث، ۱۳۹۸، ص. ۵۱). با عنایت به همین کاربرد است که دادرسی، «حقوق تضمین‌کننده» دانسته می‌شود. با این حال، ابزار بودن دادرسی به معنای فقدان اصالت در قواعد آن نیست. نمی‌توان تشریفات و قواعد رسیدگی را تزیینی، نمایشی و زائد دانست. تنزل مقررات دادرسی تا این حد موجب می‌شود تا بودونبود قواعد مزبور در موضوع رسیدگی یکسان تلقی شود. امروزه به‌خوبی این مسئله روشن شده است که قواعد آیین دادرسی را نباید پاره‌ای قواعد شکلی و تشریفاتی دانست که فقط نظام حقوقی را تزیین می‌کنند و به آن وقار می‌بخشند. برخلاف ادعای برخی نویسندگان که قواعد دادرسی را فاقد مظهر حقوقی واقعی دانسته‌اند (دل‌وکیو، ۱۳۹۱، ص. ۸۵)، این قواعد دارای اصالت‌اند و اتخاذ موضع نسبت به آن‌ها، حقوق ماهوی را نیز تحت تأثیر قرار خواهد داد (Sturmer, 1996, p. 236). برخی از اصول و موازین دادرسی دارای چنان اهمیتی هستند که دستیابی به حقوق ماهوی بدون تمسک به آن‌ها فاقد ارزش است. حقی که بدون توجه به حقوق دفاعی اصحاب دعوی به دست آمده باشد، مورد حمایت قانون‌گذار نخواهد بود؛ همچنان که رأی بدون توجیه و دلیل همواره در معرض نقض قرار دارد. جلسه رسیدگی که بدون ابلاغ و اطلاع خواننده دعوی تشکیل و منتهی به به‌صدور رأی شده باشد، صرف‌نظر از ماهیت و محتوای رأی، فاقد اعتبار است. این موارد و مانند آن‌ها به‌خوبی نشان می‌دهند که قواعد دادرسی تنها ابزار و وسیله نیستند، بلکه ارزش‌هایی ذاتی و مستقل در این دسته از قواعد وجود دارد. به‌هرروی، اهمیت این قواعد در احقاق حق تا آنجاست که برخی معتقدند در حقوق، همه چیز آیین دادرسی است (شمس، ۱۳۸۴، ج ۱، ص. ۲۰). بدون آشنایی با موازین دادرسی حق ماهوی نیز از بین خواهد رفت.

۲.۱. انواع قواعد دادرسی

مقررات دادرسی درعین حال که با قواعد ماهوی تمایز بنیادین دارند، اما همه از یک نوع نیستند. گونه‌های مختلفی از مقررات آیین دادرسی وجود دارد که معمولاً از حیث ضمانت اجرا و اهمیت از یکدیگر قابل تفکیک است و آثار حقوقی متفاوتی بر آن‌ها مترتب می‌شود. قواعد مزبور را می‌توان در سه دسته مورد بررسی قرار داد. ۱. اصول دادرسی، ۲. قواعد آیینی و ۳. تشریفات دادرسی.

۱.۲.۱. اصول دادرسی

برخی قواعد، پایه‌های اساسی در شیوه رسیدگی را تعیین می‌کنند. جریان دادرسی تابع اصولی است که چهارچوب و خط‌مشی کلی را برای اصحاب دعوی و مقام رسیدگی‌کننده ترسیم می‌کند. اینکه قاضی باید بی‌طرف باشد و نفع شخصی در پرونده نداشته باشد، از اصول مهم رسیدگی است. تحمل بار اثبات دعوی از سوی مدعی نیز اصل دیگری است که بر مبنای آن، مدعی^۱ علیه را نمی‌توان مجبور به اثبات کرد.

گفته می‌شود که همه ادعاها و استدلال‌های اصحاب دعوی باید در معرض نقد و پاسخ طرف مقابل قرار گیرد. این اصل که به‌منظور تدارک فرصت دفاع برای طرف مقابل و تضمین حقوق دفاعی طرفین مورد توجه قرار گرفته، به اصل تناظر مشهور است. بی‌آنکه در مقام تعریف و احصای اصول دادرسی باشیم، دو ویژگی بارز در شناسایی این دسته از قواعد شایان توجه به نظر می‌رسد.

نخست اینکه، اصول دادرسی پیش و پیش از آنکه به فن و تکنیک بپردازد، دادرسی را راهبری می‌کند. در اینجا به‌جای توجه به جزئیات و فنون رسیدگی، راهبردهای بنیادین دادرسی در کانون توجه قرار دارند. کلیت موجود در این دسته از قواعد، این امکان را فراهم می‌آورد تا بتوان افزون بر اصول دادرسی ملی و داخلی، از اصول فراملی دادرسی سخن گفت.

دیگر اینکه، اصول مزبور به‌رغم کلی بودن (محسنی، بهار و تابستان ۱۳۸۵، ص. ۱۰۲)، همچنان در زمره قواعد دادرسی قرار می‌گیرند. به عبارتی، اصول دادرسی از جنس حقوق ماهوی نیستند و تنها در مقام منازعه و دعوی قابلیت طرح می‌یابند.

۲.۲.۱. قواعد آیینی

این دسته از قواعد را می‌توان به معنای خاص مربوط به آیین دادرسی دانست؛ مقرراتی که چگونگی طرح دعوی و رسیدگی به آن را بیان می‌کنند. حجم عمده مواد قانون آیین دادرسی مدنی را می‌توان در این دسته جای داد؛ شرایط دادخواست، چگونگی ابلاغ، ویژگی‌های تصمیم قضایی، شرایط صدور رأی، جهات شکایت از آراء، اوصاف دعاوی طاری و مانند آن‌ها. این قواعد چگونگی آغاز، انجام و فرایند دادرسی را مشخص می‌کنند. قواعد آیینی در مقایسه با اصول دادرسی، از پایداری کمتری برخوردارند. قانون‌گذار هر زمان که لازم بداند، رویه‌ها و شیوه‌های

رسیدگی و طرح دعوی را تغییر می‌دهد حال آنکه اصول دادرسی کمتر تغییر می‌پذیرند. به همین علت است قواعد آیینی فوراً اجرا می‌شوند و بر دعاوی مطروح پیشین نیز اثر می‌گذارند (Garner, 1999, p. 666; A.Martin, 2003, p. 385).

۳.۲.۱. تشریفات

تشریفات یا فرمالیته همواره از مؤلفه‌های جدایی‌ناپذیر در حقوق دادرسی بوده است. از آیین‌ها و اداهای ویژه در دوران کهن (فیلیپ لوی و کاستالدو، ۱۳۸۷، صص. ۲۷ به بعد) تا دادرسی‌های نوین امروزی، می‌توان نمونه‌هایی از قواعد تشریفات را در مجموعه مقررات دادرسی دنبال کرد. رعایت مهلت خاص در تجدیدنظرخواهی، الزام به ثبت و طرح دادخواست در قالب چایی مخصوص، ضرورت الصاق برگ ابلاغ در محل خاص، تعیین کارشناس از طریق قرعه و نظایر آن‌ها، وجود تشریفات و اصرار به اجرای قواعد دادرسی از طریق آن‌ها و تضمین حقوق اشخاص، راهی برای مقابله با استبداد قضایی دانسته شده است. به همین علت به عقیده برخی، هنگامی می‌توان از نظام دادرسی سخن گفت که در مجموعه مقررات رسیدگی، قواعد تشریفات نیز وجود داشته باشد (غمامی، ۱۴۰۱، ص. ۱۱۱).

معیارهای شایان توجهی برای شناسایی تشریفات از دیگر قواعد و به‌ویژه اصول دادرسی وجود دارد که البته مجال پرداختن به آن‌ها در نوشتار حاضر وجود ندارد (مولودی و حمزه هویدا، زمستان ۱۴۰۱، صص. ۷۸۶ به بعد)، اما این اثر عملی مهم را باید خاطر نشان کرد که قانون‌گذار رعایت تشریفات را در برخی دعاوی ضروری ندیده است. ماده ۸ قانون حمایت از خانواده و تبصره ماده ۱۹ از قانون شورای حل اختلاف، تشریفات رسیدگی را در دعاوی خانوادگی و دعاوی مطروح در شوراهای حل اختلاف لازم نمی‌دانند. این در حالی است که هیچ مقرره‌ای مبنی بر عدم اجرای اصول دادرسی در دعاوی یادشده یا دیگر دعاوی مشاهده نشده است. با توجه به آنچه گفته شد، مقررات دادرسی متشکل از اصول، قواعد آیینی و تشریفات است.

۲. ماهیت قواعد موجود در عهدنامه مالک

اکنون باید دید آنچه در نامه ۵۳ بیان شده، ماهیتاً متضمن کدام یک از قواعد دادرسی است. برای این مهم، ابتدا شمار قواعد و سپس تحلیل ماهیت آن‌ها از نظر می‌گذرد. به نظر می‌رسد که می‌توان مجموع فرامین مندرج در عهدنامه مالک را در سه دسته کلی به شرح زیر، مورد بررسی قرار داد.

۱.۲. قواعد حکومتی

بخشی از محتوای عهدنامه به چگونگی حکمرانی و مدیریت در قوه قضائیه مربوط می‌شود. در واقع، حقوق اساسی در دستگاه قضایی را باید در اینجا جست‌وجو کرد (آقایی طوق، ۱۳۹۴، صص. ۱۷ به بعد). فراز آغازین، انتصاب قاضی را از وظایف و صلاحیت‌های حکومت دانسته است: «اختر للحکم بین الناس أفضل رعیتک فی نفسک». نظارت بر موضوع قضا دستور دیگری است که در این نامه به مالک داده شده است: «أكثر تعاهد قضاة». مشخص است که این نوع نظارت از نوع نظارت قضایی نیست؛ اینکه، در غالب نظام‌های دادرسی، دادگاه تالی تحت نظارت دادگاه یا دیوان عالی قرار دارد. این نظارت ضمن پاسداشت استقلال قاضی در استنباط و انشای حکم، متمرکز بر رعایت قانون و موازین دادرسی در دادگاه‌های پایین‌تر است، اما آنچه در اینجا از آن یاد شده، نظارت حکومتی بر کار قضایی است. دادرسی بدون تردید می‌تواند حوزه‌های مدیریتی و حکمرانی را نیز تحت تأثیر قرار دهد. حکومت بدون دخالت مذموم سیاسی در موضوع قضا، پیامدهای حکومتی و مدیریتی آن را مورد نظارت و ارزیابی قرار می‌دهد. از سوی دیگر، همچنان که انتصاب قاضی از وظایف حاکم شناخته شده است، این نظارت می‌تواند پایش شرایط انتصاب نیز باشد. حکومت باید مطمئن باشد که شرایط و معیارهای لحظه انتصاب، در طول زمان زائل نمی‌شود و همچنان پابرجاست. در واقع، نظارت لازمه اختیاری است که در انتخاب و گزینش قاضی به حکومت داده شده است.

تضمین و تأمین نیازهای مالی: «و افسح له فی البدل ما یزیل عنته، و تُقل معه حاجته الی الناس» و جایگاه اجتماعی قضا از دیگر وظایف مهم نظام حکمرانی شمرده می‌شود: «و أعطه من المنزله لدیک ما لا یطمع فیه غیره من خاصتک لیأمن بذلک اغتیاال الرجال له عندک». در فقه، عمل قاضی اجرت‌المثل ندارد. بدین معنا که وی مانند دیگر کارگزاران و کارگران دولت در برابر کار خود مزد معین و مشخصی دریافت نمی‌کند و نیازهای او از بیت‌المال تأمین می‌شود (نجفی، ۱۴۳۲ق، ج ۴۰، ص. ۵۱؛ انصاری، ۱۴۱۵ق، ص. ۱۰۴). از جمله علل این تشریح آن است که قضاوت واجب کفایی است و نمی‌توان برای انجام دادن امر واجب، مزد دریافت کرد (آشتیانی، ۱۴۰۴ق، ص. ۳۵). صرف‌نظر از این حکم فقهی، پیام امام در این بخش از نامه آن است که گشاده‌دست نبودن نسبت به قاضی پیامدهای خطرناکی به دنبال دارد. فساد قاضی و خروج از دایره عدالت چنان اثری در جامعه دارد که دامان حکومت را نیز می‌گیرد و تا سقوط می‌کشاند. از این رو باید راه نفوذ بر قاضی

را بست و نیازهای مالی وی را چنان تأمین کرد که نه حاجت او از این حیث به خلق افتد و نه طمع خلق به او.

در نظر گرفتن جایگاه رفیع اجتماعی-سیاسی نیز امکان انواع نفوذ حکومتی در قاضی را منتفی می‌سازد. ندیدن این منزلت باعث می‌شود تا قاضی به طمع دستیابی به موقعیت بالاتر، حق را بفروشد. از سوی دیگر، صاحب‌منصبان نیز اگر پایگاه قاضی را مستحکم ببابند، نمی‌توانند با وعده جاه و مُلک حق را از او بخرند. واضح است که این راهبرد مدیریتی تا اندازه بسیار زیادی زمینه فساد را از میان برمی‌دارد.

۲.۲. اصول بنیادین دادرسی

چنان‌که گفته شد، اصول دادرسی به‌عنوان مبنا و پایه، جریان رسیدگی را هدایت می‌کند. طبیعتاً جنس این قواعد، آیینی است و به شیوه دادرسی نظر دارد بی‌آنکه به ملاحظات حکمرانی و مدیریت جامعه بیندیشد. در این معنا می‌توان به دو اصل مهم دادرسی در نامه ۵۳ اشاره کرد.

۱.۲.۲. عدم امکان صدور رأی بر مبنای تردید (رعایت استاندارد اثبات)

دادرس باید نسبت به موضوع دعوی به شناخت لازم و کافی برسد و آنگاه اقدام به انشای حکم کند: «و أَوْفَهُمْ فِي الشَّبَهَاتِ». این شناخت لازم و کافی معیار و استاندارد اثبات دعوی نامیده می‌شود و در هر نظام حقوقی می‌تواند از شدت و ضعف متفاوت برخوردار باشد (حیدری، زمستان ۱۳۹۲، ص. ۵۸). آنچه تردیدی در مورد آن وجود ندارد، این است که با شک و شبهه نمی‌توان کسی را قضاوت کرد. شناخت لازم و کافی آن است که دادرس فراتر از تردید، به علم عادی رسیده باشد و با سکون نفس، حکم خود را انشا کند (محسنی، تیر ۱۳۹۸، ص. ۳۰۲). این اصل مهم دادرسی است که شبهه توان اثبات هیچ موضوعی را ندارد و بر اساس آن نمی‌توان تصمیم قضایی گرفت.

۲.۲.۲. لزوم استناد و استدلال در تصمیمات قضایی

حکم قاضی اولاً، باید متضمن حجت شرعی (استناد) باشد و ثانیاً، موضوع پرونده نیز باید بر پایه ادله معتبر اثبات شود (استدلال): «و آخَذَهُمْ بِالْحُجَجِ». در واقع، دادرس موظف است چرایی و چگونگی تصمیم خود را در رأی توضیح دهد. این قاعده به قدری اهمیت دارد که آن روایت

مشهور، یک دسته از قضات اهل دوزخ را قضاتی معرفی می‌کند که به حق حکم می‌دهند، اما نادانسته: «رَجُلٌ قَضَىٰ بِحَقِّ وَ هُوَ لَا يَعْلَمُ فَهُوَ فِي النَّارِ...» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۴). در اینجا دادرس رأی خود را «درست» صادر کرده، اما چون مبانی تصمیم خود را به خوبی توجیه نکرده است و برای درستی آن استدلال در اختیار ندارد، این رأی درست نمی‌تواند او را نجات دهد. رأی بدون استدلال اساساً رأی نیست و از این رو همواره در معرض نقض مراجع عالی قرار دارد. استناد و استدلال آن‌چنان در نظر قانون‌گذار، اصولی و مهم است که افزون بر قوانین عادی، در قانون اساسی نیز بدان پرداخته است. اصل ۱۶۶ قانون اساسی مقرر می‌دارد «احکام دادگاه‌ها باید مستدل و مستند به قانون و اصولی باشد که بر اساس آن حکم صادر شده است». ارزش حکم به منطوق آن نیست. همه اعتبار و عیار رأی به استدلال آن است. ضرورت وجود استدلال و استناد در رأی افزون بر فراهم آوردن زمینه برای صدور آرای متقن و صحیح، موجب تسهیل نظارت‌پذیری قضایی نیز می‌شود.

۳.۲. قواعد مربوط به اخلاق قضایی

بخش زیادی از گزاره‌ها و رهنمودهای موجود در عهدنامه، در خصوص شیوه رفتار قاضی است. دادرس در ساختار قضایی باید چه اوصافی داشته باشد؟ این قواعد با شخصیت قاضی ارتباط می‌یابند.

بردباری (لا تَضِيقُ بِهَ الْأُمُورِ)، عدم لجاجت (لا تُمَحِّكُهُ الْخُصُومَ)، عدم اصرار به اشتباه (لا يَتَمَادَى فِي الزَّلَّةِ)، حق‌گرایی (و لا يَحْضَرُ مِنَ الْفِيءِ إِلَى الْحَقِّ إِذَا عَرَفَهُ)، فقدان طمع (لا تُشْرِفِ نَفْسَهُ عَلَى طَمَعٍ)، داشتن فهم عمیق (و لا يَكْتَفِي بِأَدْنَى فَهْمٍ دُونَ أَقْصَاهُ)، سعه صدر (أَقْلَهُمْ تَبَرُّمًا بِمِرَاجِعَةِ الْخُصْمِ)، صبر در راه کشف واقعیت (اصْبِرْهُمْ عَلَى تَكْشُفِ الْأُمُورِ)، قاطع بودن (و أَصْرَمَهُمْ عِنْدَ اتِّضَاحِ الْحُكْمِ) و نفوذناپذیری در برابر مدح و نیرنگ (مِمَّنْ لَا يَزِدُّهُ إِطْرَاءٌ وَ لَا يَسْتَمِيلُهُ إِغْرَاءٌ) از اوصاف قاضی است.

مجموعه این اوصاف کمالی را می‌توان تحت عنوان «ادب قاضی» مورد بررسی قرار داد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص. ۲۹۷). آداب‌القضا دربرگیرنده توصیه‌های اخلاقی-فقهی (مستحبات و مکروهات) است و بدون اینکه به قواعد دادرسی و چگونگی رسیدگی و اصول آیینی بپردازد، اخلاق شخصی و سازمانی قضات را به آنان گوشزد می‌کند (عاملی (شهید ثانی)، ۱۴۱۳ق، ج ۱۳،

ص. ۳۶۵). به همین علت است که معیارها و استانداردهای اخلاق قضایی در مجموعه قوانین دادرسی نمی‌آید. معمولاً این ارزش‌ها در سوگندنامه قضات یا اسناد مجزا تدوین می‌شوند (Mackay, 1995, p. 2). در سطح بین‌المللی، در سال ۲۰۰۲، تلاش گروهی از قضات عالی‌رتبه کشورهای مختلف منتهی به تهیه اصولی درباره اخلاق و ویژگی‌های قاضی شده که به «اصول بنگلور در خصوص رفتار قضایی» موسوم و ویژگی‌هایی مانند نزاکت، سلامت و سنت‌های فرهنگی و مذهبی را در خود جای داده است. اینکه قاضی باید صبور و سعه صدر داشته باشد یا اهل طمع نباشد و فریب مدح دیگران را نخورد، نه جزو اصول دادرسی است نه از قواعد آیینی به معنای خاص کلمه است و نه حتی از تشریفات رسیدگی شمرده می‌شود. از این‌روست که نقض قواعد اخلاقی قضاوت یا ضمانت اجرای عینی ندارد یا درنهایت، موجب مسئولیت انتظامی قاضی خواهد شد بی‌آنکه تأثیری در روند رسیدگی و آرای صادره داشته باشد؛ اگرچه تأثیر پیشگیرانه و عمیق آن‌ها در سلامت قضایی را نمی‌توان نادیده گرفت.

مثال این وضعیت را در رفتار امام (علیه‌السلام) با شریح بن حارث به‌وضوح می‌توان دید (نهج‌البلاغه، نامه ۳). شریح در زمان تصدی در قضا و درحالی‌که منصوب حکومت علوی بود، اقدام به خرید خانه‌ای نسبتاً گران‌قیمت می‌کند. رسیدن این خبر به امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) موجب اعتراض شدید آن حضرت نسبت به عمل شریح می‌شود. بدین‌گونه که ضمن عتاب و انداختن نگاهی از سر خشم و غضب، شریح را به پرهیز از طمع و توجه به ناپایداری دنیا فرامی‌خواند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۹، ص. ۳). با وجود شدیدالحن بودن محتوای نامه، دستوری مبنی بر ابطال احکام صادره توسط شریح یا از سرگیری رسیدگی‌های او توسط شخصی دیگر در نامه مزبور مشاهده نمی‌شود و قاضی تنها از حیث انتظامی و اخلاقی مورد مؤاخذه قرار گرفته است.

۳. ارزیابی نسبت قواعد دادرسی با عهدنامه مالک

بررسی و احصای قواعد مندرج در نامه ۵۳ (بخش قاضیان) حکایت دارد که آنچه در این نامه آمده یا از جنس مقررات حکومتی است و چگونگی تدبیر و نظارت بر قوه قضائیه را به‌عنوان یکی از ارکان مهم حکمرانی بیان کرده یا به تشریح اوصاف و ویژگی‌های اخلاقی قضات پرداخته است که دسته‌آخر را نیز باید معیارهایی برای گزینش قاضی و در تحلیل نهایی، جزو مقررات حکومتی

و ابزار مدیریتی دانست. در واقع، پرداختن به اخلاق قضایی نیز از لحاظ ارائه معیار برای اداره صحیح و گزینش مطلوب نیروی انسانی در دستگاه قضایی بوده است. از مجموع گزاره‌ها و دستورات موجود در عهدنامه تنها دو اصل دادرسی قابل استنباط است. رعایت معیار لازم و کافی برای اثبات دعوی و ضرورت وجود استدلال و استناد در تصمیم قضایی. براین اساس، می‌توان این دیدگاه را تقویت کرد که نامه یادشده جزو منابع حقوق اساسی (قوه قضائیه) است و برخلاف تصور اولیه و به‌رغم عنوان بخشی از آن که به سیمای قاضیان معروف شده است، نمی‌توان چگونگی رسیدگی و قواعد دادرسی را از این نامه و دستورات آن استنباط و استخراج کرد. شأن و جایگاه نامه نیز همین موضوع را تأیید می‌کند. حضرت (علیه‌السلام) شخصی را به‌عنوان والی برای اداره بخشی از حکومت مأمور می‌کنند و دستوراتی نیز به این والی برای اداره امور می‌دهند و طبیعی است که چهارچوب کلی و نظرگاه اصلی، مسائل حکومتی باشد و نه جزئیات دادرسی. دقیقاً از این‌روست که نقض قواعد یادشده حتی آنجا که به اخلاق قضاوت پرداخته است، تأثیری در فرایند دادرسی ندارد؛ زیرا آن قواعد ماهیتاً آیینی و مربوط به دادرسی نیستند و ضمانت اجرای مستقیم از نقطه‌نظر حقوق دادرسی را نیز ندارند. به عبارتی، نقض قواعد حکومتی و عدم پایبندی به اخلاق سازمانی و قضایی می‌تواند موجبات مسئولیت انتظامی و درنهایت، عزل قاضی را به دنبال داشته باشد، اما عدم رعایت آن‌ها به‌خودی‌خود موجب نقض حکم نیست. این در حالی است که اگر قاعده‌ای جزو مقررات و اصول دادرسی باشد، نقض آن نیز دارای ضمانت اجرایی از جنس حقوق دادرسی خواهد بود؛ توضیح اینکه، صرف‌نظر از مسئولیت قضایی، جریان «رسیدگی» و «تصمیم قاضی» را تحت تأثیر قرار می‌دهد. ظاهراً نوع مواجهه آن حضرت با قضات از جنس نظارتی و از جایگاه حاکم بوده و دادرسان در چگونگی رسیدگی، مستقل و براساس اجتهاد خود عمل می‌کردند. چنان‌که در نامه به شریح‌بن حارث نیز عتاب و خطاب امام به شریح ناشی از عدم رعایت قناعت و شأن قاضی اسلامی است نه ایراد به شیوه دادرسی و نقض مقررات آیینی.

افزون‌براین، باید توجه داشت که اجتهاد قاضی و توانایی او در استنباط احکام از منابع شرعی، آگاهی وی بر اصول دادرسی را تضمین می‌کند. تسلط بر اصول دادرسی بدیهی‌ترین و کمترین انتظاری است که باید از دادرس مجتهد داشت. شاید از این‌حیث، تکرار و تذکار این اصول بنیادین در نامه مالک لازم دانسته نشده است. در مورد تشریفات و قواعد فنی دادرسی نیز که در مرتبه‌ای

پایین‌تر از اصول دادرسی قرار دارند، می‌توان گفت از این‌رو در نامه مورد تصریح قرار نگرفته‌اند که اساساً حد و چهارچوب شرعی برای این دسته از قواعد قابل تعیین نیست^۱. چگونگی قضاوت و تشریفات دادرسی به شکل مربوط است نه ماهیت موضوع؛ چنان‌که برخی فقیهان نیز تصریح کرده‌اند که قواعد فنی و شیوه‌های دادرسی تابع مقتضیات زمان است و دادرسی اسلامی بدون آنکه حدود مشخصی را در این باره تعیین کرده باشد، آن را به بنای عقلا برحسب توسعه جوامع و کثرت و قلت دعاوی واگذار کرده است (سبحانی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص. ۲۹۸). گزارش‌های تاریخی نیز نشان می‌دهد که رسیدگی به دعاوی در دادگاه‌های اسلامی کاملاً ساده و بدون تشریفات پیچیده امروزی بوده است (برای دیدن مثال‌هایی از این دست ر. ک به: ساکت، ۱۳۶۵، ص. ۱۷۷؛ رضایی، ۱۳۹۳، ص. ۸۶). دستیابی به حق ماهوی در چهارچوب اصول کلی و بنیادین، جوهره قضاوت و احقاق حق در دادرسی‌های اسلامی است. تشریفات و قواعد جزئی دادرسی تنها ابزاری در راه رسیدن به حق ماهوی است و نمی‌توان برای این دسته از قواعد حد مشخص و بنیاد اصیل شرعی قائل شد. برخلاف اصول دادرسی که از کلیت و دوام بیشتری برخوردارند، فنون و تشریفات در گذر زمان قبض و بسط می‌یابند. به نظر می‌رسد بایسته‌ای در خصوص این دسته از قواعد دادرسی وجود نداشته است تا در عهدنامه مالک به آن اشاره شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به مجموع آنچه گفته شد، نتایج پژوهش به شرح زیر ارائه می‌شود.

۱. یکی از بخش‌های مهم در عهدنامه مالک، فرمان‌هایی است که در خصوص دادرسی و قضاوت توسط آن حضرت داده شده است؛ به گونه‌ای که این بخش از نامه به «سیمای قاضیان» مشهور است.
۲. با تحلیل محتوای این قسمت از نامه، سه نوع قاعده در آن قابل شناسایی است. قواعد اساسی ناظر بر چگونگی حکمرانی در قوه قضائیه، اخلاق سازمانی و قضایی و اصول دادرسی.
۳. اکثریت قاطع اوامر و قواعد موجود در بخش مزبور، ماهیت حکومتی دارد و مربوط به حقوق اساسی و چگونگی اداره قوه قضائیه است. از میان قواعد دادرسی تنها به دو اصل اشاره شده

۱. برای دیدن مبانی معرفت‌شناختی و کلامی این دیدگاه در دیگر حوزه‌های حقوقی ر. ک به: نصیری، پاییز ۱۴۰۲، ص. ۵۰۷.

است که نشان می‌دهد برخلاف تصور مشهور، قواعد دادرسی به معنای خاص در عهدنامه مالک منعکس نشده است.

۴. مالک به موجب این نامه، منصوب امام (علیه السلام) در بخشی از حکومت می‌شود و طبیعی است دستوراتی که نیز به او داده می‌شود از نظرگاه حکومت و شیوه حکمرانی باشد نه امور دیگر.

۵. آنچه از دیدگاه حقوق دادرسی حائز اهمیت به نظر می‌رسد، این است که غایت رسیدگی قضایی احقاق حق ماهوی است. در راه رسیدن به این هدف، رعایت اصول کلی دادرسی کافی است و قواعد تشریفاتی و مقررات مربوط به چگونگی رسیدگی (آیینی) تابع مقتضیات زمان و به تعبیری، منطقه الفراغ است.

۶. به همین علت، دادرسی اسلامی یکی از ساده‌ترین و کم‌تشریفات‌ترین دادرسی‌ها در طول تاریخ بوده است. قواعد دادرسی در گذر زمان و با توجه به عرف عقلا توسعه یافته است و نمی‌توان حد و اصل شرعی برای این دسته از مقررات قائل شد. این موضوع را می‌توان اصلی‌ترین علت برای بازگو نکردن قواعد آیینی در عهدنامه مالک دانست.

۷. این گزاره که عهدنامه مالک از منابع دادرسی اسلامی شمرده می‌شود، با تمام شهرتی که در گفتمان‌های عمومی و حتی در برخی منابع مهم تخصصی دارد، صحیح به نظر نمی‌رسد. رسیدن به نتیجه یادشده جز با تحلیل محتوای نامه و تطبیق آن با انواع قواعد دادرسی میسر نیست. این نتیجه به نوبه خود آثار و پیامدهای مهمی در شناخت و تفسیر نظام دادرسی در اسلام دارد که پرداختن به آن‌ها، مجال دیگری را می‌طلبد.

منابع

- ۱) نهج‌البلاغه.
- ۲) آشتیانی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). کتاب القضا. چاپ ۱، قم: دارالهجره.
- ۳) آقایی طوق، مسلم (۱۳۹۴). حقوق عمومی در نهج‌البلاغه. چاپ ۱، تهران: خرسندی.
- ۴) ادیبی مهر، محمد (۱۳۸۹). سلوک دادرسی در فرهنگ و تمدن اسلامی. چاپ ۱، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- ۵) افتخار جهرمی، گودرز و السان، مصطفی (۱۴۰۱). آیین دادرسی مدنی (جلد ۱). چاپ ۳، تهران: میزان.
- ۶) انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق). القضا و الشهادات. چاپ ۱، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- ۷) بهادری، آتنا (۱۳۹۸). تحلیل مضمون عهدنامه امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) با مالک. پژوهش‌نامه نهج‌البلاغه، شماره ۲۸، صص ۵۷-۷۷. doi: 10.22084/nahj.2019.17614.2149
- ۸) پرهیزکاری، سیدروح‌الله (۱۳۹۹). مدیریت نیروی انسانی (کارگزاران قضایی) در نظام قضایی علوی. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۴۱، صص ۷-۳۲. doi: 20.1001.1.22520538.1399.11.41.4.8
- ۹) جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). ادب قضا در اسلام. چاپ سوم، قم: اسراء.
- ۱۰) حیدری، الهام (۱۳۹۲). معیار اثبات در دعاوی کیفری در دادرسی کیفری ایران و انگلستان. فصلنامه حقوق (مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی)، دوره ۴۳، شماره ۴، صص ۵۷-۷۴. doi: 10.22059/JLQ.2014.50105
- ۱۱) خدابخشی، عبدالله (۱۳۹۳). حقوق دعاوی؛ قواعد عمومی دعاوی. چاپ ۲، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۱۲) داوودی بیرق، حسین (۱۳۹۹). فلسفه، مبانی و شیوه‌های تفسیر آیین دادرسی مدنی. چاپ ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۱۳) دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۸). دلالت دولت. چاپ ۱، تهران: دریا.
- ۱۴) دل‌وکیو، جورجو (۱۳۹۱). فلسفه حقوق (جواد واحدی، مترجم). چاپ ۳، تهران: میزان.
- ۱۵) رضایی، اسدالله (۱۳۹۳). آیین دادرسی و قضا در عصر امویان. چاپ ۱، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- ۱۶) ساکت، محمدحسین (۱۳۶۵). نهاد دادرسی در اسلام. چاپ ۱، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

- ۱۷) سبحانی، جعفر (۱۴۱۸ق). نظام القضا والشهادة فی الشریعة الاسلامیة الغرا (جلد ۱). چاپ ۱، قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
- ۱۸) شمس، عبدالله (۱۳۸۴). آیین دادرسی مدنی (جلد ۱). چاپ ۸، تهران: دراک.
- ۱۹) صدوق، ابن بابویه محمد بن علی (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه (جلد ۳)، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۲۰) عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام (ج ۱۳). چاپ ۱، قم: مؤسسه معارف اسلامی.
- ۲۱) غمامی، مجید (۱۴۰۱). اجرای اصول دادرسی در غیاب تشریفات؛ مطلوبی ناممکن. مطالعات حقوقی، دوره ۱۴، شماره ۴، صص. ۹۵-۱۱۸. doi: 10.22099/JLS.2023.41102.4447
- ۲۲) فیلیپ لوی، ژان و کاستالدو، آندره (۱۳۸۶). تاریخ حقوق تعهدات (رسول رضایی، مترجم). چاپ ۱، تهران: مهر و ماه نو.
- ۲۳) قوجانی، محمود (۱۳۷۹). فرمان حکومتی پیرامون مدیریت؛ شرح عهدنامه امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) به مالک اشتر. چاپ ۴، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- ۲۴) کاپلتی، مورو و گارث، جی برایان (۱۳۹۸). آیین دادرسی مدنی (مقدمه، سیاست‌ها، گرایش‌ها و اندیشه‌ها در آیین دادرسی مدنی) (حسن محسنی، مترجم). چاپ ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۲۵) کریمی، محمود و زارعی، صالح (۱۳۸۹). جایگاه عهدنامه امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) به مالک اشتر در منابع اسلامی. پژوهش‌های قرآن و حدیث، سال ۴۳، صص. ۱۱۵-۱۳۲. doi: 10.22084/NAHJ.2023.27590.2912
- ۲۶) کوشه، ژرارد؛ لانگلد، جان و لیو، دانیل (۱۳۹۱). آیین دادرسی مدنی فرانسه (احمدعلی هاشمی، مترجم). چاپ ۱، تهران: دادگستر.
- ۲۷) محسنی، حسن (۱۳۸۵). مفهوم اصول دادرسی و نقش تفسیری آن‌ها و چگونگی تمیز این اصول از تشریفات دادرسی. مجله کانون وکلا، شماره‌های ۱۹۲ و ۱۹۳، صص. ۹۹-۱۳۱.
- ۲۸) محسنی، حسن (۱۳۹۸). اندیشه‌های استاد جعفری لنگرودی درباره علم در دلایل اثبات. فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی، دوره ۲، شماره ۳، صص. ۲۹۴-۳۰۹. doi: 10.22034/LAW.2019.239603
- ۲۹) مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). پیام امام امیرالمؤمنین (علیه السلام) (جلد ۹). چاپ ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۳۰) موسوی بجنوردی، سیدمحمد و روحانی، سمیه (۱۳۹۱). شاخصه‌های عدالت قضایی از منظر امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) با رویکردی به آرای امام خمینی. پژوهش‌نامه متین، شماره ۵۴، صص.

doi: 20.1001.1.24236462.1391.14.54.2.9 .۱۹-۴۳

۳۱) مولودی، محمد و حمزه هویدا، مهدی (۱۴۰۱). تحلیل کارکردگرایانه «تشریفات» در دادرسی مدنی.

مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۵۲، شماره ۴، صص. ۷۸۱-۷۹۸. doi:

10.22059/JLQ.2023.350791.1007725

۳۲) نجفی، شیخ محمدحسن (۱۴۳۲ق)، جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام (جلد ۴۰). چاپ ۷، قم:

مؤسسه النشرالاسلامی التابعة لجماعة المدرسين.

۳۳) نصیری، مصطفی (۱۴۰۲). تأملی در «مبنای حقوق» ذیل رویکردهای مختلف به معرفت دینی.

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، دوره ۲۴، شماره ۳، صص. ۴۹۵-۵۲۲. doi:

10.30497/law.2023.244842.3396

34) Garner, B. A. (1999). Black's law dictionary (7th ed.). USA: West Group.

35) Grainger, I., Fealy, M., & Spencer, M. (2000). The civil procedure rules in action. London; Sydney: Cavendish Publishing.

36) Hazard, G. C., Jr., & Taruffo, M. (1993). American civil procedure: An introduction. New Haven and London: Yale University.

37) MacKay, A. W. (1995). Commonwealth Judicial Education Institute, judicial ethics: Exploring misconduct and accountability for judges. Retrieved from <http://cjei.org/publications/mackay.html>

38) Martin, E. A. (2003). Oxford dictionary of law (5th ed.). Oxford: Oxford University Press.

39) Sturmer, R. (1996). Special features of comparative procedural law. In P. Gilles (Ed.), Internationales Verfahrensrecht und internationales Privatrecht.

40) Uzelac, A. (2014). Goals of civil justice and civil procedure in contemporary judicial systems. Switzerland: Springer.

References

- 1) Nahj al-Balāgha [in Arabic].
- 2) Adībi-Mehr, Moḥammad (1389 SH/2010). Solūk-e dādrasī dar farhang va tamaddon-e eslāmī [Judicial Conduct in Islamic Culture and Civilization]. 1st ed., Tehran: Pazhūheshkade-ye Muṭāla‘āt-e Farhangī va Ejtemā‘ī [in Persian].
- 3) Āmilī (al-Shahīd al-Thānī), Zayn al-Dīn ibn ‘Alī (1413 AH/1992). Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā‘ī al-Islām (Vol. 13). 1st ed., Qom: Mu‘assasat Ma‘ārif al-Islāmī [in Arabic].
- 4) Anṣārī, Murtaḍā (1415 AH/1994). al-Qaḍā wa al-Shahādāt. 1st ed., Qom: al-Kungris al-‘Ālamī li-Takrīm al-Shaykh al-A‘zam al-Anṣārī [in Arabic].
- 5) Āqāyī-Ṭūq, Moslem (1394 SH/2015). Ḥuqūq-e ‘umūmī dar Nahj al-Balāgha [Public Law in Nahj al-Balāgha]. 1st ed., Tehran: Khorsandī [in Persian].
- 6) Āshtiyānī, Muḥammad Ḥasan (1404 AH/1983). Kitāb al-Qaḍā. 1st ed., Qom: Dār al-Hijra [in Arabic].
- 7) Bahādorī, Ātenā (1398 SH/2019). Taḥlīl-e maẓmūn-e ‘ahdnāmeḥ-ye Amīr al-Mo‘menīn ‘Alī (‘alayh al-salām) bā Mālek [Content Analysis of Imam Ali's Letter to Malik]. Pazhūhesh-nāmeḥ-ye Nahj al-Balāgha [Nahj al-Balāgha Studies Journal], No. 28, pp. 57-77. doi: 10.22084/nahj.2019.17614.2149 [in Persian].
- 8) Dāvūdī-Beyraq, Ḥoseyn (1399 SH/2020). Falsafeh, mabānī va shīveh-hā-ye tafsīr-e āyīn-e dādrasī-ye madanī [Philosophy, Principles, and Methods of Interpretation in Civil Procedure]. 1st ed., Tehran: Sherkat-e Sahāmī-e Enteshār [in Persian].
- 9) Delshād-Tehrānī, Moṣṭafā (1388 SH/2009). Delālat-e dowlat [The Indication of Government]. 1st ed., Tehran: Daryā [in Persian].
- 10) Delvekū, Zhūrzhū (1391 SH/2012). Falsafeh-ye ḥuqūq [Philosophy of Law] (Javād Vāhedī, Trans.). 3rd ed., Tehran: Mīzān [in Persian].
- 11) Eftekhār-Jahromī, Gūdarz & Elsān, Moṣṭafā (1401 SH/2022). Āyīn-e dādrasī-ye madanī (Vol. 1) [Civil Procedure]. 3rd ed., Tehran: Mīzān [in Persian].
- 12) Garner, B. A. (1999). Black's law dictionary (7th ed.). USA: West Group.
- 13) Ghamāmī, Majīd (1401 SH/2022). Ejra-ye oṣūl-e dādrasī dar ghīāb-e tashrīfāt; Maṭlūbī nāmomken [Implementation of Procedural Principles in the Absence of Formalities: An Impossible Ideal]. Muṭāla‘āt-e Ḥuqūqī [Legal Studies], Vol. 14, No. 4, pp. 95-118. doi: 10.22099/JLS.2023.41102.4447 [in Persian].
- 14) Grainger, I., Fealy, M., & Spencer, M. (2000). The civil procedure rules in action. London; Sydney: Cavendish Publishing.
- 15) Hazard, G. C., Jr., & Taruffo, M. (1993). American civil procedure: An introduction. New Haven and London: Yale University.
- 16) Ḥeydarī, Elhām (1392 SH/2013). Me‘yār-e ethbāt dar da‘āvī-ye keyfarī dar dādrasī-ye keyfarī-ye Īrān va Engelestān [The Standard of Proof in Criminal Proceedings in Iran and England]. Faṣlnāmeḥ-ye Ḥuqūq [Journal of Faculty of Law and Political Science], Vol. 43, No. 4, pp. 57-74. doi: 10.22059/JLQ.2014.50105 [in Persian].
- 17) Javādī Āmolī, ‘Abdollāh (1390 SH/2011). Adab-e qazā dar eslām [Judicial Etiquette in Islam]. 3rd ed., Qom: Esrā’ [in Persian].

- 18) Kapeleti, Muru & Garth, J. Berayan (1398 SH/2019). Āyīn-e dādrasī-ye madanī (Moqaddameh, Siyāsāt-hā, Gerāyesh-hā va Andīsheh-hā dar Āyīn-e Dādrasī-ye Madanī) [Civil Procedure: Introduction, Policies, Trends, and Ideas in Civil Procedure] (Ḥasan Moḥsenī, Trans.). 1st ed., Tehran: Sherkat-e Sahāmī-e Enteshār [in Persian].
- 19) Karīmī, Maḥmūd & Zāre'ī, Šāleḥ (1389 SH/2010). Jāyghāh-e 'ahd-nāmeḥ-ye Amīr al-Mo'menīn 'Alī ('alayh al-salām) be Mālek-e Ashtar dar manābe'-e Eslāmī [The Position of Imam Ali's Letter to Malik al-Ashtar in Islamic Sources]. Pazhūhesh-hā-ye Qur'ān va Ḥadīth [Quran and Hadith Studies], Year 43, pp. 115-132. doi: 10.22084/NAHJ.2023.27590.2912 [in Persian].
- 20) Khodābakhshī, 'Abdollāh (1393 SH/2014). Ḥuqūq-e da'āvī; Qavā'ed-e 'umūmī-ye da'āvī [Litigation Rights; General Rules of Claims]. 2nd ed., Tehran: Sherkat-e Sahāmī-e Enteshār [in Persian].
- 21) Kūsheh, Zherārd; Lāngled, Zhān & Lebū, Dāniel (1391 SH/2012). Āyīn-e dādrasī-ye madanī-ye Farānseh [French Civil Procedure] (Aḥmad 'Alī Hāshemī, Trans.). 1st ed., Tehran: Dādgostar [in Persian].
- 22) MacKay, A. W. (1995). Commonwealth Judicial Education Institute, judicial ethics: Exploring misconduct and accountability for judges. Retrieved from <http://cjei.org/publications/mackay.html>
- 23) Makārem-e Shirāzi, Naṣer (1386 SH/2007). Payām-e Emām Amīr al-Mo'menīn ('alayh al-salām), Vol. 9 [Message of Imam Ali (PBUH)]. 1st ed., Tehran: Dār al-Kutub al-Eslāmīya [in Persian].
- 24) Martin, E. A. (2003). Oxford dictionary of law (5th ed.). Oxford: Oxford University Press.
- 25) Moḥsenī, Ḥasan (1385 SH/2006). Mafhūm-e oṣūl-e dādrasī va naqsh-e tafsīrī-ye ānhā va cheḡūnegī-ye tamyīz-e īn oṣūl az tashrifāt-e dādrasī [The Concept of Procedural Principles, Their Interpretive Role, and Distinction from Procedural Formalities]. Majalleh-e Kānūn-e Vokalā, Nos. 192 & 193, pp. 99-131 [in Persian].
- 26) Moḥsenī, Ḥasan (1398 SH/2019). Andīsheh-hā-ye ostād Ja'farī Langarūdī darbāreh-ye 'elm dar dalāyel-e ethbāt [Professor Ja'fari Langeroudi's Thoughts on Knowledge in Evidence]. Faṣlnāmeḥ-ye Taḥqīq va Towse'eh dar Ḥuqūq-e Taṭbīqī [Quarterly of Research and Development in Comparative Law], Vol. 2, No. 3, pp. 294-309. doi: 10.22034/LAW.2019.239603 [in Persian].
- 27) Mowlūdī, Moḥammad & Ḥamzeh-Hoveydā, Maḥdī (1401 SH/2022). Taḥlīl-e kārkardgerāyāneh-ye "tashrifāt" dar dādrasī-ye madanī [Functional Analysis of "Formalities" in Civil Procedure]. Muṭāla'āt-e Ḥuqūq-e Khuṣūšī [Private Law Studies], Vol. 52, No. 4, pp. 781-798. doi: 10.22059/JLQ.2023.350791.1007725 [in Persian].
- 28) Mūsavī Bojnūrdī, Seyyed Moḥammad & Rūḥānī, Somayyeh (1391 SH/2012). Shākhesh-hā-ye 'edālat-e qazā'ī az manẓar-e Amīr al-Mo'menīn 'Alī ('alayh al-salām) bā rūykardī be ārā-ye Emām Khomeynī [Indicators of Judicial Justice from Imam Ali's Perspective with an Approach to Imam Khomeini's Views]. Pazhūhesh-nāmeḥ-ye Matīn, No. 54, pp. 19-43. doi:

- 20.1001.1.24236462.1391.14.54.2.9 [in Persian].
- 29) Najafī, Shaykh Muḥammad Ḥasan (1432 AH/2011). *Jawāhir al-kalām fi sharḥ sharā'ī al-Islām* (Vol. 40). 7th ed., Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'a li-Jamā'at al-Mudarrisīn [in Arabic].
- 30) Naṣīrī, Moṣṭafā (1402 SH/2023). Ta'ammolī dar "Mabnā-ye ḥuqūq" zeyl-e rüy-kard-hā-ye mokhtalef be ma'refat-e dīnī [A Reflection on the "Foundation of Law" in Light of Various Approaches to Religious Epistemology]. *Pazhūhesh-nāmeḥ-ye Ḥuqūq-e Eslāmī* [Journal of Islamic Law Research], Vol. 24, No. 3, pp. 495-522. doi: 10.30497/law.2023.244842.3396 [in Persian].
- 31) Parhīzkārī, Seyyed Rūḥollāh (1399 SH/2020). *Modīriyat-e nūrū-ye ensānī (Kārgozārān-e qazā'ī) dar neẓām-e qazā'ī-ye 'Alavī* [Human Resource Management (Judicial Officers) in Alawite Judicial System]. *Tārīkh-e Farhang va Tamaddon-e Eslāmī* [History of Islamic Culture and Civilization], No. 41, pp. 7-32. doi: 20.1001.1.22520538.1399.11.41.4.8 [in Persian].
- 32) Philip Lewi, Zhan & Kastaldu, Andre (1386 SH/2007). *Tārīkh-e ḥuqūq-e ta'ahhodāt* [History of the Law of Obligations] (Rasūl Reẓā'ī, Trans.). 1st ed., Tehran: Mehr va Māh-e Now [in Persian].
- 33) Qūchānī, Maḥmūd (1379 SH/2000). *Farmān-e ḥokūmatī pīrāmūn-e modīriyat; Sharḥ-e 'ahd-nāmeḥ-ye Amīr al-Mo'menīn 'Alī ('alayh al-salām) be Mālek-e Ashtar* [Governmental Decree on Management; Commentary on Imam Ali's (PBUH) Letter to Malik al-Ashtar]. 4th ed., Tehran: Markaz-e Āmūzesh-e Modīriyat-e Dowlatī [in Persian].
- 34) Reẓā'ī, Asadollāh (1393 SH/2014). *Āyīn-e dādrasī va qazā dar 'aṣr-e Omavīān* [Judicial Procedure in the Umayyad Era]. 1st ed., Qom: Markaz-e Beynolmelalī-e Tarjomeh va Nashr-e al-Moṣṭafā (s) [in Persian].
- 35) Ṣadūq, Ibn Bābawayh Muḥammad ibn 'Alī (1413 AH/1992). *Man Lā Yaḥḍuruḥu al-Faqīh* (Vol. 3). 2nd ed., Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmīya al-Tābi'a li-Jamā'at al-Mudarrisīn [in Arabic].
- 36) Sāket, Moḥammad Ḥoseyn (1365 SH/1986). *Nahād-e dādrasī dar eslām* [Institution of Judiciary in Islam]. 1st ed., Mashhad: Mu'asseseh-ye Chāp va Enteshārāt-e Āstān-e Qods-e Raẓavī [in Persian].
- 37) Shams, 'Abdollāh (1384 SH/2005). *Āyīn-e dādrasī-ye madanī* (Vol. 1) [Civil Procedure]. 8th ed., Tehran: Derāk [in Persian].
- 38) Sturmer, R. (1996). Special features of comparative procedural law. In P. Gilles (Ed.), *Internationales Verfahrensrecht und internationales Privatrecht*.
- 39) Ṣubḥānī, Ja'far (1418 AH/1997). *Nīẓām al-Qaḍā wa al-Shahāda fī al-Sharī'a al-Islāmīya al-Gharrā'* (Vol. 1). 1st ed., Qom: Mu'assasat al-Imām al-Ṣādiq ('alayh al-salām) [in Arabic].
- 40) Uzelac, A. (2014). *Goals of civil justice and civil procedure in contemporary judicial systems*. Switzerland: Springer.